

УДК 528.94

**КАРТОГРАФІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ
ІСТОРІЇ МИТНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ****Н. М. Дук****(Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара,
м. Дніпропетровськ)****О. О. Дячок****(Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ)**

Розглянуто науково-методичні питання створення карт розвитку митної справи на території України, визначено їх місце в системі історичних карт, зміст і способи картографічного зображення, питання вибору об'єктів і територіальних рамок картографування, подано фрагменти карт.

Рассмотрены научно-методические вопросы создания карт развития таможенного дела на территории Украины, определено их место в системе исторических карт, содержание и способы картографического изображения, вопросы выбора объектов и территориальных рамок картографирования, даны фрагменты карт.

The scientific and methodological issues of the mapping of the development of the customs service in Ukraine are pointed, their place in the historical mapping system is defined, contents and methods of the cartographic representation are searched, the issue of the choice of objects and territorial frameworks of the mapping is opened, fragments of the maps are presented.

Ключові слова. Історія митної справи, історична карта, картографічне моделювання, методика картографування.

Вступ. Історія митної справи є складовою історичного розвитку українського державотворення. Вивчення історико-географічних особливостей формування митної системи в Україні дає можливість розкрити закономірності й характер зміни її територіальної структури залежно від державного устрою та подій, що відбувалися в країні в той чи інший період її розвитку. Нині Україна має будувати власну митну систему, не лише орієнтуючись на розвинуті країни світу, але й ураховуючи власний історичний досвід. Науково обґрунтована територіальна організація діяльності Державної митної служби України на основі географічного вивчення просторової структури митної справи, природних, соціально-економічних, історичних та геополітичних чинників її функціонування сприятиме оптимізації міжнародних відносин держави та її регіонів. Картографування історії розвитку та сучасного стану митної справи – це обов'язковий компонент такого дослідження.

Митна діяльність – об'єкт вивчення ряду наук: правових, технолого-економічних, технічних, історичних, а також географічних. Актуальність проблеми географічного дослідження та картографування митної справи як важливого засобу підвищення загальної ефективності митної діяльності неодноразово підкреслювалась як географами, так і фахівцями митної справи. Історико-географічний аналіз митної справи в Україні дає розуміння динаміки просторової локалізації елементів митної системи, особливостей її функціонування та взаємозв'язків з іншими сферами діяльності в різні історичні періоди, пізнання суті порівняльної ефективності розміщення митних об'єктів, насамперед митних переходів через державний кордон та центрів управління митною діяльністю і, в підсумку, застосування історичного досвіду в сучасній організації митної справи та поліпшення процесу розміщення об'єктів митної діяльності¹.

© Н. М. Дук, О. О. Дячок, 2012

¹ Пістун М. Д., Коцан Н. Н. Суспільно-географічні основи митної діяльності України // Економічна та соціальна географія : зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. 49. – С. 95–101; Горб К. Проблеми територіальної організації митної справи України // Вісник Академії митної служби України. – Дніпропетровськ, 2001. – № 4. – С. 72–76; Коцан Н. Н. Обґрунтування провідних чинників розміщення об'єктів митної діяльності України // Географія і сучасність : зб. наук. праць Національного педуніверситету ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – Вип. 1 (10). – С. 246–255; її ж. Оцінка історико-географічного чинника розвитку митної діяльності в Україні // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми і перспективи транскордонного співробітництва в аспекті процесів транскордонної інтеграції. – Вип. XV. – Львів ; Луцьк, 2000. – С. 329–334.

Найповніше історію митної служби Україні викладено в монографіях В. Б. Чорного, Л. В. Деркача, А. П. Павлова, К. Є. Гальського, В. К. Ковальського, М. К. Чучка, В. В. Грябан, навчальних посібниках з основ митної справи та історії митної діяльності, в колективних та індивідуальних монографіях викладачів Академії митної служби України². Необхідно також відзначити численні статті, опубліковані в збірнику наукових праць “Історія торгівлі, податків та мита”, що суттєво розширили уявлення про особливості митних відносин в українських землях на різних етапах їх розвитку. Передусім, слід назвати статті (повністю або частково) історико-географічного характеру³. Результати дослідження історії митних відносин, здійснені в різний час, знайшли відображення також в узагальнюючій публікації з економічної історії України (щоправда, досить нерівномірно в розділах, присвячених окремим періодам до XVII ст. включно, а в решті розділів двотомника специфіку діяльності митниць не показано)⁴. Слід також згадати статті В. Г. Берковського та Д. В. Веденєєва в “Енциклопедії історії України”⁵. Суспільно-географічному аспекту дослідження митної діяльності як складової господарського комплексу присвячено праці К. М. Горба, Н. Н. Коцан, М. Д. Пістуна⁶. Відомі дослідження з питань історичного картографування, зокрема навчального⁷. Що ж до проблем картографування митної справи, то їх стосуються

² Чорний В. Б. Україна і митна справа: історичний нарис. – К. : Комп’ютерно-видавничий центр “КВЦ”, 2000; Коцан Н. Н. Обґрунтування провідних чинників; Деркач Л. Українська митниця: вчора, сьогодні, завтра. – К. : ДМСУ, 2000; Павлов А. Українська митниця на шляху відродження та розвитку. Правові та історичні аспекти. – К. : Акцент, 2002; Основи митної справи / за заг. ред. Ю. П. Соловкова, П. В. Пашка. – Харків : РА “Каравела”, 2000; Морозов О. В. Історія митної справи та митної політики в Україні (V ст. до н. е. – 1991 р.). – Дніпропетровськ : АМСУ, 2005; Гальський К. Є. Торгівля і митна справа в Запорозькій Січі (друга половина XVI – 70-ті рр. XVIII ст.). – К. : Панорама, 2005; Ковальський В. К. Становлення та розвиток митної справи на півдні України з найдавніших часів до 1917 року (на прикладі Миколаївської митниці): історико-правове дослідження. – Одеса : Юридична література, 2006; Чучко М. К., Грябан В. В. Історія митної справи на Буковині (XIII – початок XXI ст.). – Чернівці : Золоті литаври, 2009; Історія митної справи в Україні / за ред. П. В. Пашка, В. В. Ченцова. – К. : Знання, 2006; Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті: наукове видання / за ред. В. В. Ченцова. – К. : Одеса : Пласке, 2010; Морозов О. В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2011; Колесников К. М. Митні відносини в Північному Причорномор’ї римської доби: проблеми інтерпретації. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2012.

³ Дячок О. О. Мережа митниць на українських землях середини XIV – середини XVII ст. // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 1 (1). – С. 65–89; Атаманенко В. Б. Система митниць та мережа ярмарків Волині XVI – першої половини XVII ст. // Там само. – 2010. – № 2 (2). – С. 81–90; Кулаковський П. М. Формування мережі ярмарків на Лівобережній Україні в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Там само. – 2011. – № 1 (3). – С. 68–78; Архирейський Д. В. Митна справа радянської України у 1920 р. // Там само. – С. 114–121; Русенко С. Я. Формування структури польських митних органів та їх повноваження на теренах Західноукраїнських земель у міжвоєнний період XX ст. // Там само. – 2011. – № 2 (4). – С. 114–118.

⁴ Економічна історія України : історико-економічне дослідження : в 2 т. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 177–178, 274–275, 362–366, 379–380, 442, 444, 459, 461.

⁵ Берковський В. Г. Митна комора // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2009. – Т. 6. Ла–Мі. – С. 672; його ж. Митна система // Там само. – С. 672–675; Веденєєв Д. В. Митна служба // Там само. – С. 675–681; Берковський В. Г. Митний тариф // Там само. – С. 681; його ж. Митник (цельник) // Там само. – С. 681–682; його ж. Мито // Там само. – С. 682; його ж. Мито головне (цло) // Там само. – С. 682–683.

⁶ Див. посилання [1].

⁷ Лоза Ю. Історичний атлас України: концепція та структура // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – К. : ДНВП “Картографія”, 2003. – С. 118–122; Білоус Н. Науково-методичне підґрунтя шкільних атласів з історії України як системи картографічних моделей // Картографія та вища школа : зб. наук. праць. – К. : ППТ, 2005. – С. 211–215; Даценко Л. М., Гетьманенко Л. М. Створення посібників з географії та історії на електронних носіях: перший досвід // Модернізація та реформування середньої, вищої та післядипломної географічної та картографічної освіти в країнах СНД: Досвід. Проблеми. Перспективи : зб. наук. праць. – Харків, 2003. – С. 274–277 та ін.

лише окремі публікації⁸. Інші публікації з практичним досвідом створення карт цієї тематики нам невідомі, тому ціла низка науково-методичних питань цього напрямку картографування залишається невирішеною, серед них і питання картографічного дослідження історико-географічних особливостей формування митної служби на території України.

Постановка завдання. З метою реалізації проекту Митного атласу України⁹ й підготовки навчального посібника з історії митної служби співробітники Дніпропетровського національного університету та Академії митної служби України створюють серію карт історії митної справи (далі – ІМС) в Україні. Метою даної статті є висвітлення концепції, змісту і методичних особливостей створення серії карт історії митної справи в українських землях.

Результати дослідження. Під картографічним моделюванням розуміють створення, аналіз і перетворення карт та їх систем як моделей об'єктів, явищ і процесів з метою отримання систематизованих та нових знань про реальний світ¹⁰. Використання картографічного моделювання для цілей історичної науки привело до широкого застосування історичних карт в історичних та історико-географічних монографіях, статтях, підручниках та інших публікаціях. Карта – комплексне джерело, що належить одночасно до різних галузей знань. Тут відображено як просторові реальності, так і ті історичні процеси, що інтегруються в географічному просторі та є власне об'єктом вивчення для історика. Зміст історичних карт – просторове відображення історичних явищ, процесів і подій, які характеризують певний період історії, а також показ географічної обстановки, сучасної подіям. Серед історичних карт найпоширеніші загальноекономічні, історико-етнографічні, археологічні, історико-політичні. Відповідно до загальної класифікації за тематикою¹¹ карти митної справи займають проміжне становище між історико-політичними та історико-економічними.

Розробка карт здійснювалась відповідно до принципів створення карт митної служби, викладених у зазначених вище працях¹², з використанням вітчизняного досвіду та методичних напрацювань з тематичного картографування – соціально-економічного та історичного. Основними серед принципів створення карт є комплексність, науковість, репрезентативність інформації, історизм. Для забезпечення цілісності серії карт, логічної послідовності розкриття історичного процесу розвитку митної справи застосовано системний підхід як до вивчення об'єкта картографування, так і до створення карт як моделей “реальних для певного періоду історії політичних, соціально-економічних територіальних систем, їхніх структур та функціональних особливостей”¹³.

Основна мета картографічного моделювання історії митної справи – інтеграція, систематизація й подання сучасного рівня інформації та знань про історію митної системи України шляхом створення серії карт для інформаційного забезпечення наукових досліджень, навчального процесу та врахування у плануванні відкриття в майбутньому структурних підрозділів Держмитслужби України, зокрема митних постів.

⁸ Дук Н. М. Про картографування Митної служби України // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. – С. 239–243; Дук Н. М., Горб К. М. Історико-географічна типологія митних установ як інструмент регіональної митної політики // Митна політика України в контексті європейського вибору: проблеми та шляхи їх вирішення. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2003. – С. 192–194; Дук Н. М. Атлас митної служби України: концепція, шляхи реалізації, експериментальні роботи // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії : зб. наук. праць. – Харків ; Вінниця : Антекс-ЛТД, 2004. – Вип. 4. – С. 120–123.

⁹ Дук Н. М. Атлас митної служби України... – С. 120–123.

¹⁰ Козаченко Т. І., Пархоменко Г. О., Молочко А. М. Картографічне моделювання / за ред. А. П. Золовського. – Вінниця : Антекс-У ЛТД, 1999.

¹¹ Географічна енциклопедія України. – Т. 2. – С. 124.

¹² Дук Н. М. Про картографування митної служби України...; Атлас митної служби України...

¹³ Географічна енциклопедія України. – К. : УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 124.

Виходячи з мети, належало виконати такі завдання:

- дослідження особливостей формування й розвитку, сучасного функціонування митної системи України як основного інструмента регулювання зовнішньої торгівлі, одного з важелів наповнення державної скарбниці, невід’ємної складової державної безпеки;
- обґрунтування концепції картографування історії митної справи;
- визначення основних напрямів картографування історії митної справи, вихідних методологічних і методичних принципів створення серії карт;
- формування системи характеристик і показників для картографування історії митної діяльності, яка забезпечує різностороннє й адекватне відображення митної справи в різні історичні періоди;
- проектування й підготовка інформаційної бази;
- розробка методики картографування різних періодів розвитку митної справи.

Збирання та систематизація вихідної (ретроспективної) інформації для створення карт – найскладніший і трудомісткий за часом і зусиллями етап картографування. На початку дослідження на підставі аналізу літературних та картографічних джерел, а також архівних і опублікованих документів було виділено основні етапи в історії формування митної системи держави¹⁴, визначено їх історико-географічні особливості, розроблено концепцію створення серії карт, що відображають територіальну організацію митної діяльності на українських землях у різні періоди.

Сутність зазначених карт полягає в тому, що вони відображають явища, які стосуються митної справи чи пов’язані з нею і відбувались у певні історичні періоди у відповідному географічному середовищі. Виходячи з цього, встановлено загальний перелік карт ІМС та головні елементи картографічного зображення, що можна об’єднати у декілька змістовних блоків.

Обов’язковий блок, що відображає політико-адміністративний устрій і включає зображення кордонів та столиць держав, залежних територій та адміністративних одиниць вищих порядків. Крім того, на картах ранніх етапів показано народи, які мешкали на території сучасної України, а також ті, котрі вели торгівлю з українськими землями.

До елементів економічного блоку зараховано зображення основних галузей господарства, що визначають експортний потенціал території та особливості зовнішньої торгівлі: центри видобувної й переробної промисловості (ремесел), райони виробництва товарної сільськогосподарської продукції, головні шляхи сполучення, особливо головні торгові шляхи, центри торгівлі тощо.

Найбільшою мінливістю відзначаються елементи змісту карт, що характеризують різні аспекти організації митної справи в певні хронологічні періоди: інституційно-правові (держави та торгові центри, де використовувалися правові норми міжнародних митних угод, такі, що мали особливий митний статус, складське право тощо); особливості розташування та зони дії митних органів (митні округи, митні регіони, митниці, комори, прикорморки тощо), їх значення (рівень, клас), характер діяльності (види товарів, характер та обсяги операцій тощо); об’єкти митної інфраструктури (рис. 1).

¹⁴ Дук Н. М. Атлас митної служби України... – С. 120–123.

Митні установи		
митниці, комори	на території	прикордонні пункти, де стягували мито
▲	Великого князівства Литовського, де збиралось мито	▲
▲	Волинське	▲
▲	Київське	▲
▲	Львівське	▲
●	Польського королівства	●
■	Московського царства	
■	Молдавії	
☼	Османської імперії	

Спеціалізовані комори

- соляні
- воскові

- Київ** Міста, які володіли правом складу
- Острого** Міста, які володіли правом складу солі
- Воладимир** Міста, які володіли правом складу та складу солі

- Чернівці Міста, які отримали магдебурзьке право до початку XVII ст.
- Умань інші міста

Територія сучасної України під зверхністю

- Польського королівства до 1569 р.
- Великого князівства Литовського до 1569 р.
- Великого князівства Московського з 1503 р.
- Королівства Угорщини до 1526 р.
- Князівства Трансильванія
- а б володінь Османської імперії (а) та її васалів (б)
- Кордони Речі Посполитої у 1569 р.
- Межі Земель Війська Запорізького Низового
- Межі воєводства

Ремесла та промисли

- Р Осередки міських ремесел
- Добування солі
- ◆ Селітроваріння
- ▲ Виплавляння заліза

Торгівля

- ☼ Центри ярмаркової торгівлі
- Головні торгові шляхи
- Шляхи експорту зерна, деревини, солі
- Головний район збору та шлях експорту волів

Рис. 1. Фрагмент та легенда карти “Митні установи на українських та суміжних землях (середина XIV – середина XVI ст.)”

Значні відмінності у спеціальному змісті карт різних періодів пов’язані з цілою низкою чинників: зміною історико-географічної ситуації (розвиток торгівлі, розширення асортименту товарів, поява нових видів транспорту, шляхів сполучення, визначення та облаштування державних кордонів тощо); різними формами організації митної справи (в окремих

пунктах торгівлі, на шляхах сполучення, в пунктах пропуску через державні кордони, на внутрішніх митницях, державних чи приватних¹⁵ митницях тощо), а також різним ступенем забезпечення інформацією та якістю джерел як у просторовому, так і в хронологічному плані (під час складання карт найдавніших періодів доводилось керуватися неповними, інколи навіть фрагментарними, побічними даними), і різним ступенем наукового дослідження митних відносин у різних землях (зокрема, ще чекає свого часу Закарпаття періоду середньовіччя та ранньомодерної доби).

Системний підхід і принцип цілісності, намагання забезпечити взаємозв'язок та узгодженість карт обумовили необхідність створення не тільки загального переліку елементів змісту карт, але й розробки єдиної системи картографічних основ, умовних позначень та оформлення, уніфікації легенд, прийомів генералізації та опрацювання інших прийомів узгодження карт.

Створюючи карти ІМС, важливо було б розв'язати проблему вибору території, яка підлягає картографуванню під час характеристики певного періоду, а також відповідного масштабу. На цей вибір найбільше впливають два чинники: по-перше, особливості історичного процесу (динаміка української етномовної території, зміна державних кордонів, перебування українських земель під владою іноземних держав), по-друге, особливості реалізації митної справи. З цих причин, залежно від хронологічного періоду, доводилось змінювати рамки картографованої території. Так, історичний проміжок з V ст. до н. е. по III ст. н. е. зображено на картах, що охоплюють Східне Середземномор'я. Саме до цього періоду належать перші відомості про митну діяльність на українських землях і стосуються вони торгівлі скіфських племен з грецькими колоніями у Північному Причорномор'ї (Понтійське (Боспорське) царство, Тіра, Херсонес, Феодосія, Ольвія, Пантікапей, Танаїс, Фанагорія), а ті, у свою чергу, мали торгові зв'язки з містами Східного Середземномор'я.

Значно більшу територію – від Балтики до Північної Африки та від Поволжя до Атлантики – охоплює карта, що характеризує IX – початок XII ст., часи Київської Русі, яка вже тоді мала власну митну систему, збирала і, за домовленістю з суміжними країнами, сплачувала митні податки. При цьому митники керувалися у своїй роботі європейськими митними статутами (як пишуть деякі автори, “діяли в єдиному правовому полі з іншими західними сусідами”), а торгові відносини поширювались практично на всю Західну Європу.

Картографування пізніших періодів, починаючи з кінця XVII ст., які відзначалися формуванням державних кордонів, організацією служби охорони кордонів і митного контролю, створенням спеціальних державних органів управління митною справою, коли митний кордон уже здебільшого збігався з державним, здійснювалось у межах сучасної України та прилеглих територій суміжних країн.

Процес розробки основи пройшов ряд етапів: вибір вихідної (сучасної) географічної основи в найбільш адекватному для поставлених завдань масштабі; створення в середовищі програмного продукту Corel Draw географічних основ території України і суміжних країн, а також території Європи і Середземномор'я; нанесення державних кордонів відповідного періоду та їх узгодження з наявними історичними картами, в першу чергу з картами Національного атласу України¹⁶.

¹⁵ Приватні митниці були досить поширеним явищем упродовж тривалого часу (див.: Дячок О. О. Книги судних справ Литовської метрики як джерело з історії митних відносин у Великому князівстві Литовському // *Історія торгівлі, податків та мита* : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2011. – № 1 (3). – С. 22, пос. [24]). У зв'язку з великою щільністю приватних митниць має сенс нанесення їх на окремі карти певних українських земель. Карта “Шляхи і митниці Володимирського повіту Волинського воєводства XVI – середини XVII ст.”, на котрій зображено державні та приватні митниці, як додаток міститься в одному з видань історичних джерел (Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко ; редкол. : М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990). На карті приватних митниць, використовуючи, зокрема, дані ревізії замків (Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / підготував Володимир Кравченко. – К., 2005), можна було б показати, де мито стягували законно й незаконно.

¹⁶ Національний атлас України / гол. ред. Л. Г. Руденко. – К. : ДНВП “Картографія”, 2007.

Рис. 2. Спрощений та зменшений варіант карти “Територіальна структура митної системи України на 2004 р.” (пояснення типів митних установ подано в одній із попередніх робіт¹⁷)

Основними способами картографічного зображення є значковий, якісного фону, ареалів, лінійних знаків, знаків руху, що найбільше відповідають одиницям та показникам картографування.

Переважає більшість карт має комплексний характер, про що свідчать вищезазначені елементи змісту. Підсумковою стала синтетична карта історико-географічної типології митних установ як елементів територіальної структури митної справи на 2004 р. Типологію виконано з урахуванням комплексу характеристик митних установ, таких як положення щодо державного кордону, природничо-географічне положення, належність до митних регіонів та економічних районів, транспортний стан, час виникнення та тривалість дії, приуроченість до населених пунктів різної людності, господарська спеціалізація зони тяжіння митних установ (рис. 2). Нині, ураховуючи досить часті зміни в управлінні митною системою України останнім часом¹⁸, є необхідність створення циклу карт, які б відображали її територіальну структуру.

Висновки. Створена серія карт дає змогу глибше дослідити зміни та характер просторової локалізації елементів митної системи, особливості її функціонування і взаємозв'язки з іншими сферами діяльності за різних суспільно-історичних формацій і державних утворень. Це має як практичне значення – для врахування в оптимізації структури територіальної організації Державної митної служби України, так і дидактичне – у підготовці фахівців з митної справи, географії, історії України. Сподіваємось, що карти цієї серії становитимуть основний масив карт історичного розділу атласу Державної митної служби України.

¹⁷ Дук Н. М., Горб К. М. Географічні дослідження та картографування митної системи України як інструмент регіональної митної політики // Україна: географічні проблеми сталого розвитку : зб. наук. праць : в 4 т. – К. : ВГЛ Обрії, 2004. – Т. 4. – С. 192–194.

¹⁸ Ченцов В. В. Еволюція управління митною системою України в 1990–2000-х рр. : тези доповідей // П'ята міжнародна наукова школа-семінар “Історія торгівлі, податків та мита” : 27–28 жовтня 2011 р. Дніпропетровськ. – К., 2011. – С. 8–10.